

Jaan Tõnisson ja Artur Sirk: ristumised, paralleelid ja eri trajektoorid

Krista Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem. Rahvusarhiiv, 2019, 991 lk.; Kalle Muuli. Artur Sirgu elu ja surm. KAVA kirjastus, 2020, 342 lk.

Jaak Valge*

Lugesin teineteise järel kaht väga erinevat teksti – raamatut Jaan Tõnissonist ning käsikirja Artur Sirgust. Erinevad on nad mitte ainult peakangelaste, vaid ka käsitluslaadi tõttu, kuid olgu ette ära öeldud, et mõlemad raamatud on väga vajalikud ja väga head. Just lahknev käsitluslaad ja samas ühesugune positiivne hinnang neile teostele provotseerib neid koos arvutama.

Jaan Tõnissoni ja Artur Sirgu poliitikuteed kulgesid paralleelselt üsna lühikesel ajajärgul, vaid aastatel 1931–1937. Vaevalt nad teineteist varem isiklikult tundsid, vähemalt mitte lähedalt. Artur Sirk sündis ajal ja suri vanuses, mil Tõnisson oli oma mõjukuse tipul. Tõnissoni elust moodustasid Sirguga paralleelselt tegutsenud aastad vahest ühe kaheteistkümnendiku, Sirgu elust poole rohkem. Neist aastatest enamikul kuulus Tõnisson *status quo*’d hoidva eliidi, Sirk aga kõigil aastatel režiimi ründavate „populistide“ hulka. Kui nad oleksid otsevalimistel teineteise vastu kandideerinud, on tulemust raske ennustada, ent igatahes 1933.–1934. aastal, enne demokraatia likvideerimist, oli Sirgu juhitud vabadussõjalaste liikumise populaarsus mitu korda suurem kui Tõnissoni juhitud erakonna oma.

Tõnissoni ja Sirgu sarnased jooned on aga eelkõige sisulised. Mõlemad olid hariduselt juristid. Mõlemad olid idealistid ja eesti rahvuslased, rahvastervikluse ideoloogia kandjad ja propageerijad, karismaatilised ja võimekad kõ-

nemehed, kes võisid rahvamasse kaasa haarata, samuti võimekad visionäärid ja organisatorid ning suutelised kirjutama väga häid poliitilisi tekste. Mõlemad olid demokraadid või vähemalt demokraatlikuma hoiakuga kui nende mõlema sisepoliitiline põhivastane/vaenlane Konstantin Päts. Ning mõlema surma asjaolud on seni lõplikult selgitamata.

Tõnisson oli tunnustatud rahvajuht ja riigimees, kellest on kirjutatud kümneid pikemaid või lühemaid raamatuid ning kelle tunnustamiseks on nimetatud tänavaid, instituute ja fonde ning asutatud preemiaid. Ka Artur Sirgu olulisust Eesti poliitikale ei saa eitada ning mõnes ringkonnas on ta isegi kultuskangelane. Kuid Kalle Muuli elulooramat temast on esimene. Sirgu kui isiku maine on pigem hea, kuid ta rolli üle Eesti ajaloo – nagu ka tema juhitud vabadussõjalaste liikumise üle – vaieldakse siiaamaani kirglikult.

Krista Aru raamat on kahtlemata tõsiuurimus. Kaks köidet kokku annavad pea tuhandeleheküljelise käsitluse, milles on 2567 viidet. Kalle Muuli raamatu maht on lehekülgede ja viidete arvult kolm korda väiksem.

Krista Aru on oma peakangelasega enne monograafia kirjutama hakkamist väga hästi tuttav. Autorist on võimatu mitte välja lugeda sügavat sümpaatiat käsitluse objekti vastu, mida ta tunnustab ka otsesõnu: „Ma ei osanud kirjutada Jaan Tõnissonist sellist raamatut, nagu ma tahtsin ja unistasin. Jaan Tõnisson on lihtsalt nii palju suurem kui minu tahtmine ja oskus.“¹ Sümpaatiat tunnustamine mõne ajaloolise tegelase vastu ei ole mingi patt, vaid võib tõestada hoopis refleksioonivõimet. Loomulikult peab kaasnema suurem enesekontroll objekti kirjeldamisel või hindamisel.

Ent Aru väidab ka, et on püüdnud hinnanguid igati vältida: „[– –] ja kui need kohati on siiski tuntavad, siis vabandan juba ette. Tegelikult ei soovi ma kuidagi hinnata inimesi ega asjaolusid, kellega olen tuttavaks saanud vaid kirjutatu vahendusel.“²

See väide on mõnevõrra kummaline, sest argumenteeritud hinnangute andmine on ajalookäsitluste puhul paratamatu. Seda tehakse otsesõnu mingit nähtust või protsessi analüüsid, aga ka kaudselt, mõnd positiivset või

* Jaak Valge (1955), PhD, ajaloolane ja poliitik, jaak.valge@riigikogu.ee

¹ K. Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem. Rahvusarhiiv, 2019, lk. 30.

² Samas, lk. 28.

negatiivset nähtust esile tõstes. Teinekord äratav kahtlust pigem võimendatud autorineutraalsuse toonitamine, mis võib tähendada uurimiskire puudumist või lihtsalt võimetust end kõrvalt vaadata. Krista Aru puhul ei ole küll pistmist ühe ega teisega ning esialgne mulje, et tegemist on 1930. aastate stiilis paraadkäsitlusega, ei pea päris paika.

Kalle Muuli puhul pole sellist samastumist raamatu kangelasega ning panegüürikat algusest peale karta. Ma ei ole kindel, kui laialdasel on Muuli ajalooteadmised. Loomulikult on ta lugenud ajaloodiskussioone. Huvist ajaloo vastu ja ka vähemalt sellest, et esimene maitse dünaamiliste 1930. aastate kohta on kätte saadud, annab märku Kaarel Robert Pusta mälestuste „Kirjad kinnisest majast“ avaldamine tema KAVA kirjastuses. Muuli ei ole niisiis päris *tabula rasa*, ent loomulikult mitte Aru-sarnane teemaprofessionaal, vaid andekas amatöör, kes on asunud tarmukalt kergemate allikate alusel endale ja teistele oma käsitletavat persooni selgeks tegema. Võiks arvata, et kaasaja „populismikriitika“ on teda muutnud pigem skeptiliseks nii vabadussõjalaste kui ka nende juhi vastu. Muuli hinnanguid ei pelga, ka kriitilisi hinnanguid mitte, ning ei hoiata neid endale, vaid laob raamatus välja. Ei ütleks, et ülekohtuselt. Küll aga näitab Muuli mahukale kirjandusele ja allikatele, eriti aga tema seni teaduskäibes täielikul kujul puudunud intervjuule tuginedes, et Artur Sirgu vastu tõstatatud fašismisüüdistus on pigem ülekohtune.³ Tõsi, süüdistus on see ainult tänapäeval, toona, 1930. aastate alguses oleks olnud lihtsalt hinnang või nending, paljude jaoks negatiivne, aga paljude jaoks ka positiivne ning enamiku jaoks oleks ilmselt olnud tegemist lihtsalt teatavaksvõtmisega.

Tõnissoni biograafia, eriti selle esimene osa, on raskesti loetav, vähemalt minule. Põhjuseks nii pikkus, seesama hinnangutest hoidumine, täpsemalt selle kompenseerimine ülipikkade kirjelduste ja tsitaatidega. Aga peamiseks raskesti loetavuse põhjuseks on käsitluse üheplaanilisus – oluliste ja ebaoluliste probleemide mitteküllaldane eristamine. Kas on ikka oluline teada saada, et 12. juulil 1906 käis Tõnisson korra Tartus, kuid sõitis juba järgmisel päeval tagasi Peterburi, et seal lõpetada oma poolikuks jäänud tööd, ning tagasi Tartusse jõudis 19. juulil; või et 1965. aastal kirjastuse Kultuur välja antud Tõnissoni mälestusalbum on trükitud

Saksamaal paksule kriitpaberile ja selles on palju fotosid?⁴

Mööngem siiski, et toodud näited võivad tunduda otsituna ning ka siinkirjutaja raamatuid on asjakohaselt kritiseeritud tsitaatidega ülepingutamise pärast. Seega, kui seda pidada „pada söimab katelt“ juhuseks, siis pole siinkirjutajast „pajal“ anda head retsepti, kuidas seda vältida. Tõsi on ka see, et pisidetallide esitamine ei ole tegelikult *a priori* miinus, eriti kui arvestada, et tegemist on käsitlusega, mis on määratud kestma ja kahtlemata kestabki pikka aega. Alati ei oska me öelda, mis võib olla oluline tuleviku inimestele või ajaloolastele. Ent vähemalt hetke seisukohalt lähtudes peaks olulisemaks hindama nende protsesside ja sõlmküsimuste käsitlemist, mis mõjutasid tulevikku kõige rohkem ning mis lubavad üldistust suurte ajaloopöörangute kohta. Oluliselt põhjalikumat sissevaadet oleks oodanud Tõnissoni „Kolgata teele“, s. t. 1933. aasta riigivanemaks oleku aegsetele otsustele, nagu krooni devalveerimine, aga eelkõige kaitseseisukorra kehtestamise motiividele. Mil määral oli 11. augustil 1933 kehtestatud üleriigilise kaitseseisukorra motiivide hulgas Tõnissoni püüe klammerduda iga hinna eest riigivanema kohale? Muuli seevastu oma kolm korda lühemas ja mitte Tõnissonile keskendatud käsitluses märgib, et sotsialistide ajaleht Rahva Sõna nõudis Tõnissoni valitsuselt „kuritegelikule teele läinud Liidu likvideerimist ja kõigi süüdlaste vastutusele võtmist“ ning „Riigikogu sotsialistliku rühma liikmed käisid mitu korda ka riigivanema juures, nõudes temalt otsustavaid samme Eestit ohustava „fašistliku diktatuuri“ vastu“.⁵

Sotsialistide surves pole kahtlust. Rahva Sõna toimetaja Erich Joonas tunnistas sotsialistide VIII kongressil 1934. aasta veebruaris seda otsesõnu.⁶ 9. augustil 1933 avaldas Rahva Sõna esilehel artikli „Vägivaldne riigipööre Eestis teoksil!“, milles väideti, et vabadussõjalaste konspiratiivorganisatsioon valmistub riigipöördeks ja neid finantseeritakse Saksamaalt. Artikkel lõppes tungivalt: „Ja valitsuse võim ei näe, kuule, ega tea midagi, sest kaika fashistid on mõne sellasele tegevusele kardetavama osa riigiaparaadist osanudki juba paraliseerida, väljalülitada. Juhtides veel viimasel minutil valitsuse tähelepanu Eesti demokraatiat ja

⁴ K. Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem, lk. 21, 271.

⁵ K. Muuli. Artur Sirgu elu ja surm, lk. 161.

⁶ E. Joonas ESTP VIII kongressil 4. veebruaril. RA, ERA.87.1.346, l. 32.

³ K. Muuli. Artur Sirgu elu ja surm. KAVA kirjastus, 2020, lk. 191–194.

rahvalitsuslikku korda ähvardavale tõsisele hädaohtule, meie küsime, kas valitsus tohib nüüd veel tegevuseta jääda. Kas ta tahab lisaks senistele pattudele võtta ajaloo ees oma hingele ka riigi ja rahva äraandmise patu?⁷ Ühe sotsialistide juhi Karl Asti väitel, kes ise tunnistas Nõukogude diplomaatidele, et artiklis esitatud väited ei vasta tõele, kutsus just see artikkel esile kaitseseisukorra kehtestamise. Ast ütles, et sotsialistid kavatsevad kaitseseisukorda kasutada, et segada rahvahääletuse ettevalmistamist ja kukutada läbi vabadussõjalaste poolt rahvaalgatuse korras esitatud põhiseaduse muutmise eelnõu.⁸ Tõnisson ei teadnud loomulikult, et sotsialistid olid mõned oma vabadussõjalaste vastaste süüdistuste aluseks olnud ning hiljem ebaõigeks osutunud argumentid saanud Nõukogude Liidu saatkonnast.⁹ Aga kas ta teadis, et 9. augusti Rahva Sõnas kinnitatu, et vabadussõjalased valmistuvad riigipöördeks, on vale? Loogiline oleks, et teadis, sest talle kui riigivanemale pidid laekuma regulaarsed ettekanded kaitsepolitseilt. Ning kui ta kehtestas oma teadmised hoolimata kaitseseisukorra, kuidas see siis teda kui riigimeest iseloomustab?

Eesti ajaloo seisukohalt väga oluline oli ka Tõnissoni lahkumine riigivanema kohalt 1933. aasta oktoobris, ent selle kohta ei saa me teada midagi uut, küll aga – allpool tulen selle juurde tagasi – kordab autor vanu ja tõenäoliselt ekslikke väiteid. Samuti ei saa me teada, kas Tõnissonil endal oli 1933. aastal plaan hoopis kõvem kaitseseisukord kehtestada ja võib-olla ka demokraatia likvideerida – selline Konstantin Koniku väide leiab kajastamist Eduard Laamani päevikus.¹⁰ Selle kohta on teateid mujalgi, nimelt kirjutab säärestest kuuldustest oma Moskva ülemuste ka Nõukogude diplomaat ja luuraja Janis Kljavin.¹¹

Aru kajastab küll Tõnissoni ülekuulamist seoses teise vabadussõjalaste protsessiga 1936. aastal,¹² ent jätab käsitlemata Tõnissoni kontaktid vabadussõjalastega ja autoritaarvalitsuse vastased ühisplaanid 1935. aastal. See oleks nii

Tõnissoni isiku kui ka Eesti poliitilise ajaloo seisukohalt ülimalt huvitav. Muuli märgib, et Jaan Tõnisson nõudis pärast vabadussõjalaste kohtuprotsessi vabade valimiste korraldamist ning Ilmar Tõnisson käis Soomes Artur Sirgu juures.¹³ Kuid ei käsitle neid kontakte, mis võisidki olla põgusad, ja plaane, mis jäid realiseerimata, kuigivõrd põhjalikult.

Krista Arult oleks põhjalikumalt analüüsi oodanud ka Tõnissoni kontakte kohta Nõukogude diplomaatide ja luurajatega 1939. aastal, mille käigus pakkus ta Nõukogude Liidule Eestis sõjaväebaase. Pole usutav, et Aru oleks selle teema käsitlemisel ammendanud Rahvusarhiivis olevad erakordselt huvitavad Nõukogude välisluure materjalid.

Nagu Aru märgib, süüdistanud sel ajal välisministriks olnud Karl Selter Tõnissoni koguni riigireetmises.¹⁴ 26. septembril 1939, pärast Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimist Moskvas, millega Eesti ja teised Balti riigid jäid Nõukogude Liidu mõjusfääri, märkis Tõnisson Riigikogu välis- ja riigikaitse komisjoni istungil, et tal on informatsioon, „et läbirääkimistel Saksaga Moskvas Eesti nime nimetatud ei ole“.¹⁵ Kust see eksitav teave pärines?

Tõnissoni lähtumist Eesti huvidest pole loomulikult põhjust kahtluse alla seada, aga ehk võiks üheks olulisemaks põhjuseks Saksamaa kartuse kõrval, miks ta neid kontakte looma asus, ka tema Pätsi-vastus: pidades ekslikuks kõiki Pätsi autoritaarvalitsuse samme, sh. kujuteldavat kaldumist Saksamaa sõiduvette, seostas vana idealistlik lahinguratsu nii oma igivaenlase – Saksamaa – kui ka igivana poliitilise vastase – Pätsi – ning otsustas idealismi seekord kõrvale jätta ja kuradit Peltsebuliga tõrjuda. Sama motiivi Pätsi-vastast ei peaks välistama ka devalveerimise juures. Viimase puhul toimis rivaliteet hästi, ent Nõukogude Liidule lähenemise soov 1939. aastal – kogu austuse juures Tõnissoni vastu ning jättes kõrvale tagantjärele tarkuse – ei anna tunnistust tema adekvaatsusest. Aru lõpetab selle teema aga teatega, et luuretöötajate raportid on ühepoolsed ning „Jaan Tõnisson pole neid kunagi lugenud ega üleskirjutuste vastavust jutuajajatele kontrollinud“.¹⁶ Muid analüüsi tulemusi ei ole esitatud.

⁷ Vägivaldne riigipööre Eestis teoksil. – Rahva Sõna, 9.08.1933.

⁸ A. Antipovi päevikust 15.08.1933. AVP RF, 0154-26-37-5, l. 153–154.

⁹ J. Valge. London, Berliin ja Moskva ning Eesti 1934. aasta riigipööre. Tuna 2012, nr. 1, lk. 57–58.

¹⁰ Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940. – Akadeemia 2003, nr. 12, lk. 1778.

¹¹ J. Kljavini päevikust 3.10.1933. AVPRF, 0154-26-37-5, l. 177.

¹² K. Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem, lk. 815.

¹³ K. Muuli. Artur Sirgu elu ja surm, lk. 271.

¹⁴ K. Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem, lk. 872.

¹⁵ J. Tõnisson välis- ja riigikaitse komisjoni istungil 26. septembril 1939. RA, ERA.84.1.1046, l. 38.

¹⁶ K. Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem, lk. 872.

Etteheide, et Aru analüüsib ja üldistab vähe, ei ole kindlasti absoluutne. Näiteks pakub ta väl- ja huvitava ja veenva hüpoteesi, et 1920. aastate teisel poolel jõudis lõpule oluline rollimuutus Eesti vaimuelus. „Kui seni oli, hiljemalt alates ärkamisajast, ühiskonnas liidripositsioon olnud ikka haritlaskonnal, siis nüüd, 1920. aastate lõpu Eestis, näib juhtiv roll libisevat majandusringkondade kätte. Seda mitte ainult seetõttu, et esiplaanile kerkib hulk suuri infrastruktuuride arenguga (maanteed, raudteed, lennuliiklus, põlevkivitööstus jm) seotud küsimusi, millega riigi- ja omavalitsusvõimul polnud varem olnud nii palju aega ja võimekust tegelda. Pigem muutub midagi üldises mentaliteedis.“¹⁷ See on üks näide, aga neid on palju. Esimest korda, pealegi hästi ja põhjalikult on lahti kirjutatud Tõnissoni tegevus Nõukogude okupatsiooniajal. Ning teema, mida mina ehk vääriliselt hinnata ei oska, aga mida Aru hästi valdab ning oma professionaalsust raamatus paista laseb, on Tõnissoni tegevus ajakirjanduse alal.

Muuli tekst seevastu on väga täpselt foku-seeritud kindlatele, Artur Sirgu isikut kõige täpselt iseloomustavatele või Eesti ajaloo seisukohalt olulistele teemadele. Osalt dikteerib selle varasemate käsitluste puudus ja ka allikate nappus, aga oluliste teemade äratundmist võimaldab Muuli ajakirjaniku- ja poliitikukogemus. Inimeste olemus avaneb piirsituatsioonides ja Muuli on Sirgu isiku avamiseks välja uurinud, mille eest sai ta veel 30. detsembril 1919, s. t. sõja lõpus Vabadusristi. Väga intrigeeriv ning tõestuse korral nii vabadussõjalaste liikumise kui ka Artur Sirgu isiku uude valgusesse seadev on autori hüpotees, mis tugineb poliitilise politsei materjalidele. Nimelt laekus poliitilisele politseile teave, et Johan Laidoner kohtus 1933. aasta oktoobri algul vabadussõjalaste juhtidega ning veenis neid koos temaga riigipöret sooritama, Sirk ja Larka sellega aga ei nõustunud.¹⁸ See kõlab isegi veenvalt, sest ees oli uus põhiseaduse rahvahääletus ning domineerivate prognooside kohaselt pidi eelnõu seal küll kodanike poolehoidu saama, ent mitte sedavõrd suurt poolehoidu, et muudatused võiksid teoks saada. Riigikogu oli just selle, rahvaalgatuse korras esitatud põhiseaduse eelnõu heakskiitmise kvorummi sotsialistide nõudel kõrgeks tõstnud. Nii oleks peale rahvahääletust võinud kujuneda ummik, kust kergelt demokraatlikku ja põhiseaduslikku väljapääsu poleks olnud. Vaevalt, et kodanikud oleks nõustunud ükskõik

missuguse hilisema uue eelnõuga, mille oma maine rikkunud Riigikogu oleks esitanud. On loogiline, et Laidoner prognoosis niisuguse olukorra tekkimist, Sirk ja Larka seevastu aga arvasid, et rahvahääletus toob neile positiivse tulemuse kõrgest künnisest hoolimata, nagu ka tegelikult juhtus. Aga loomulikult vajab see hüpotees veel tõestust teiste allikate alusel.

Seesuguste üldistuste puhul on oluline taustateadmine ja tasutakirjedused. Tõnissoni monograafias sellega liialdatud pole. Nagu Krista Aru õigustatult märgib, olid Tõnissoni kolmeks teemaks, mis omavahel põimusid ning mille abil kujundati Eesti seltskonda – ühistegevus, haridus ja karskus. „Need olid väga elulised teemad, puudutasid igauhte ning olid igauhele mõistetavad.“¹⁹ Ent me ei saa teada, miks just need teemad olulised olid, s. t. mis seisus oli ühistegevusliikumine ja kuhu see jõudis. Me ei saa teada, milliseks kujunes meie hariduse edulugu, miks oli alkoholitarbimine probleemiks ja kuidas see muutus. Me ei saa teada, kuhu asetus Tõnissoni kantud rahvuslik-liberaalne ideoloogia. Me ei saa teada, miks oli oluline ilmselt Tõnissoni kõige tähtsam majanduspoliitiline otsus – krooni devalveerimine. Sellekohast teavet ei pea alati ise looma, sest tihti on teised autorid selle juba loonud.²⁰ Niisugused analüüsid on eriti pädevad laiemas rahvusvahelises kontekstis, aga seda autor anda ei püüagi.

Ka Muuli raamatus on vähe konteksti, kuid tõsi, tulenevalt käsitluse lühidusest, proportsionaalselt siiski rohkem. Teiseks põhjuseks võib olla konkreetset Sirgu puudutatavate „kergete“ allikate puudus, mistõttu on autoril paratamatult tulnud esitada rohkem situatsioonikirjeldusi. Ent Muuli on teadlikult vältinud Sirgu kõnede ja artiklite pikki referaate ja tsitaate, mis võinuks proportsiooni muuta, ning eelistanud seevastu omaenda järke, kuigi kohati ehk vähenüansseeritud üldistusi.

Konteksti puudus võib viia ka mõne konkreetse situatsiooni ekslikule esitamisele. Nagu eespool mainitud, oli Eesti ajaloo seisukohalt väga oluline Tõnissoni taandumine riigivanema kohalt 1933. aasta oktoobris, pärast põhiseadu-

¹⁹ K. Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuh ja riigivanem, lk. 149.

²⁰ Krooni devalveerimise puhul võinuks vaadata artikleid: J. Valge. Okkiline devalveerimine. Eesti krooni kursi ümberhindamine aastail 1931–1933. Akadeemia 1997, nr. 8, ja V. P. Karnups. The 1936 devaluation of the lat and its effect on Latvian foreign trade. – Humanities and Social Sciences Latvia, 2012, lk. 1.

¹⁷ Samas, lk. 596.

¹⁸ K. Muuli. Artur Sirgu elu ja surm, lk. 239–240.

se rahvahääletust. Tõnissoni valitsus oli 1933. aasta kevadel ametisse kinnitatud napilt, 23 keskerakondlase, 25 asuniku-põllumehe ning 3 Saksa-Rootsi rühma liikme häälega. Aru märgib asjakohaselt, et pärast krooni kursi langetamist polnud valitsuskoalitsioonis enam ühtsust, s. t. valitsuskoalitsioonil puudus mitme koalitsioonisaadiku ülemineku tõttu enamusi. Kuid nüüd olid valitsust vaikumisi toetanud sotsialistid tingimisel, et Tõnisson vaigistab vabadussõjalasi, ning Tõnissoni valitsus püsis ka nüüd sotsialistide toel.²¹ Peale põhiseaduse rahvahääletust otsustasid sotsialistid aga Tõnissoni valitsuse toetamisest loobuda.²² Ent Aru jätkab: „Kuid ka Jaan Tõnisson polnud allaandja. Ta ei tundnud, et ta oleks langetanud valesid otsuseid või astunud samme, mis poleks olnud riigile vajalikud ja kasulikud. Ta arvas, et teda on sellisel keerulisel ajal, milles ta tajus ohtu demokraatialle, veel vaja, ja astus täiesti ootamatuid samme uue valitsuse moodustamiseks. Tõnisson kohtus omal algatusel vabadussõjalaste liidrite Andres Larka ja Artur Sirguga ning pani ette moodustada keskerakonna ja vabadussõjalaste koalitsioonile toetuv valitsus.“²³ Aru toetub oma väites Rein Marandile, Marandi aga väidab seda ühe vabadussõjalase mälestuskatkendi põhjal, kellele rääkinud seda 1936. aastal vanglas üks teine vabadussõjalane.²⁴

Paraku on kahekordne mäletamine alati kahtlane, ning asjaolud teevad sellise pakumise ülimalt ebatõenäoliseks väga lihtsal põhjusel: vabadussõjalaste ja Tõnissoni valitsuse moodustamiseks polnud parlamendis häält. Vabadussõjalaste esindatust ju Riigikogus polnudki. Sotsialistid poleks mingil juhul toetanud Tõnissoni koostööd vabadussõjalastega, Põllumeeste Kogude fraktsioon, mille liikmed juba varemgi Tõnissoni ei toetanud, oleks nüüd koos sotsialistidega igal juhul Tõnissonile ja vabadussõjalastele eelistanud Pätsi valitsust, nagu see teoks saigi.

Edasi väidab Aru, et viimase alternatiivina olnud Tõnisson nõus toetama isegi ainult vabadussõjalastest koosnevat valitsust.²⁵ Siinkohal

viitab Aru taas Rein Marandile, kes esitab selle teabe küll Oskar Rütli ja William Tomingale viidates, ent selgelt kirjutades, et tegemist on „folkloori“, tõestamata kuulujutuga.²⁶

Näib, et Tomingas on omakorda tuginenud Oskar Rütli.²⁷ Too väidab tõesti, et rahvahääletuse tulemuste selgumisel läinud Tõnisson Toompealt koju ning „jätnud oma käskudetäitja ohvitserile sõna, et kui vabadussõjalased võimu üle võtma tulevad, siis teatagu temale sellest. Kõik valitsuse asjaajamine olevat üleandmiseks korras ja tema tulevat siis ja andvat üle, mis vaja üle anda.“²⁸

Paraku on see teave ülimalt väheusutav – kui just mitte kaaluda võimalust, et Tõnisson plaanis koos vabadussõjalastega riigipöört või eeldas seda vabadussõjalaste poolt, sest parlament vabadussõjalaste valitsust ametisse poleks ju kinnitanud.

Niisiis legend, mis tõstab esile vabadussõjalaste seaduskuulekuse, paika pidada ei saa. Kalle Muuli ei olegi seda levinud eksiarmust oma töös edastanud. Mõõngem, et kui see nii oleks olnud, looks Aru Tõnissonist erakordselt konjunkturealistliku politikaani mulje: oktoobris 1933 pakub vabadussõjalastele läbi riigipöörde võimuvõtmeid, mõne kuu pärast aga tänab ülevoolavalt Pätsi, et too vabadussõjalased demokraatia likvideerimise hinnaga poliitlavalalt üldse eemaldas.

Läks aega veel üle aasta, kui Tõnisson aru sai, et ohuks demokraatialle ei olnud mitte vabadussõjalased, vaid Päts, ning seda demokraatia kaitsmise sildi all. Oskar Rütli märgib sellega seoses, et kui Jaan Tõnisson oleks olnud tõsine demokraat ega oleks oodanud, et Päts ja Laidoner temaga võimu jagavad, oleks ta kindlasti Pätsi ja Laidoneri tegevust arvustanud. „Alles kui ta nägi, et teda võimu jagama ei kutsutud, vaid selle juurest koguni eemale püüti tõrjuda, siis hakkas ta häält tõstma. Kuid siis oli juba hilja.“ Rütli märgib ka, et Tõnisson oli oma olemuselt autokraat ja autoritaarse maailmavaatega oma poliitilise võitluse algusest peale.²⁹ Aru ei

²¹ K. Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem, lk. 748.

²² Karl Ast. Demokraatliku Eesti loojakul. – Vaba Eesti 1955, nr. 1, lk. 1–2, 7.

²³ K. Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem, lk. 749.

²⁴ R. Marandi. Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I. Legaalne periood (1929–1934). Centre for Baltic Studies at the University of Stockholm, 1991, lk. 304–305, 319.

²⁵ K. Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem, lk. 749.

²⁶ R. Marandi. Must-valge lipu all, I, lk. 304–305.

²⁷ Oskar Rütli (1871–1949) mälestuste esmatrükk ilmus 1964. aastal, William Tominga raamatu „Vaikiv ajastu Eestis“ esmatrükk 1961. aastal. Ent vastavad osad mõlemas teoses on väga sarnased ning on loogiline oletada, et oma raamatut koostanud Tomingas oli saanud tutvuda Rütli mälestuste käsikirjaga ning sellele tuginenud.

²⁸ O. Rütli. Mälestusi ühe Eesti sugupõlve tööst ja võitlusist. Eesti Päevalehe AS, 2010, lk. 381.

²⁹ O. Rütli. Mälestusi ühe Eesti sugupõlve tööst ja võitlusist, lk. 384.

ole seda Rütli arvamusalaldust kommenteerinud, ehkki võinuks, sest pole kahtlust, et Rütli tundis Tõnissoni väga hästi. Krista Aru ise ei kahtle, et Tõnisson oli demokraat, toonitades, et ta oli „aateline demokraat“.³⁰

Tõnissoni egotsentrist, mõneti heitlikku ja ka liiga eneseusaldavat iseloomu see asjaolu igatahes demonstreerib. Krista Aru ei ole edastanud ka Ilmar Raamoti minu arvates küllaltki iseloomulikke juhtumite sellest, kuidas Tõnisson 1934. aasta kokkuleppeid „unustas“ ja taas meenutas.³¹ Raamoti mälestusi hinnatakse üldiselt vägagi usalduväärseks ning ka selles episoodis pole põhjust kahelda. Iseenesest peab poliitik teinekord ühiskonna huvides ebatõtt rääkima, mida Tõnisson muide samuti näiteks devalveerimise eel kindlasti tegi, ning ilma ebavoorusteta tipp-poliitikuteks vist ei saadagi. Selle episoodi ja arvukate teiste usaldusväärsete allikate põhjal tuvastatud juhtumite alusel pole ju kahtlust, et ebavoorusi oli ka Tõnissonil. See ei vähenda tema suurust, küll aga võib liialduseks pidada Aru väidetud Tõnissoni „piirideta ausust ja avalikkust“.³²

Muuli oma raamatu kangelase kohta sedavõrd ülistavaid hinnanguid ei tarvita, ehkki Artur Sirgul oli vähem aega ja võimalusigi oma ebavoorusi või poliititehnoloogilisi võimeid realiseerida. Vabadussõjalaste edulugu oli lihtne ja sirgjooneline, ei jõudnudki kavaldamiste, poliitiliste kompromisside ning võimalike „lehmakauplemiste“ ajajärku. Vähestes kohtades, kus seda tuli teha, on pigem tunda poliitilise kavaldamise puudust, mille Muuli ka ära märgib. Tõeline poliitikatagemine, mis Sirgu poliitikuvoimed proovile oleks pannud, oleks tulnud 1934. aasta maikuu pärast parlamendivalimisi. Ka siis oleksid vabadussõjalased saanud teistega suhelda healt positsioonilt, ent kompromisse vajades. Arvestades eelnevaid parlamendi- ja kohalikke valimisi, oleksid vabadussõjalased saanud parlamendikohti kolmandiku ringis.³³ Palju, aga mitte enamust. Seega, isegi kui oletada, et riigivanema valimised oleks võitnud Andres Larka, poleks vabadussõjalased kõiki võimupositsioone suutnud hõivata, vaid pidanud moodustama koalitsioonivalitsuse.

Tõenäoliselt asunike-põllumeeste erakonnaga, aga võimalik, et ka mõne teise mitteradikalse erakonnaga, sh. Tõnissoni juhitud Rahvusliku Keskerakonnaga või selle ühe tiiva – Rahvaerakonnaga, mille juhtimine oli kindlalt Tõnissoni kontrolli all, aga mis oli kaotanud oma valijaid just vabadussõjalastele.³⁴ Muidugi olid vabadussõjalased radikaalsemad, nende kriitikat ei piiranud varasem valitsemisvastutus, ent ideoloogiliselt ei seisnud need erakonnad ega ka nende liidrid teineteist kaugel.

Et aga selliseid koalitsioone ei moodustataks, selle eest hoolitsesid 12. märtsil 1934 Päts, Laidoner ja Rei. Ning ilmuma jäänud ajalehed kiitsid takka, sest ühtlasi elimineeriti ajakirjandusturult ka nendega konkureerinud vabadussõjalaste väljaanded.

Ajakirjanduse ulatuslik kasutamine allikana on iseloomulik nii Arule kui ka Muulile. See nõuab niigi erakordselt hoolikat allikakriitikat, aga seda enam, et toonane ajakirjandus oli erakonnapõhine. Mõlemad autorid on sellega päris hästi hakkama saanud. Muuli puhul – arvestades, et tegemist oli piiratud aja jooksul tehtud n.-ö. esimese ringi käsitlusega – olekski ehk raske pakkuda mõnd kergesti hõlmavat, aga kasutamata allikagrupperi. Muuli on teinud ratsionaalse valiku, näiteks ülimahuka juurdlusmaterjali läbitöötamine vabadussõjalaste kohta 1934. ja 1936. aastast nõudnuks tohutud ajaresurssi ning andnuks teavet, mida oleks tulnud käsitleda taas väga allikakriitiliselt ja mujalt üle kontrollida, mis tähendanuks ajamahukuse kasvu. Nii on see jäänud järgmistele uurijatele ning osaliselt on sellega ka algust tehtud.³⁵

Krista Aru allikabaas on muidugi hoopis aukartustäratavam. Eestist midagi puudujäävat lisada oleks raske. Küll aga oleks Aru võinud kasutada välisarhiivide materjale, nimelt Eestis resideerunud diplomaatide iseloomustusi Tõnissoni kohta tema ministriks ja riigivanemaks oleku ajal. Need on väga otsekohesed, mitte mõeldud Eesti lugejatele, vaid oma ülemustele, ja lisanuksid Tõnissoni isikule suurtes kogustes värvi, mille nappus kohati tunda annab. Lätist, Inglismaalt, Soomest ning Rootsist ja võib-olla ka mujalt oleksid need ettekanded olnud suhteliselt kergesti kättesaadavad.

Krista Aru käsitluses sisuliselt puudub his-

³⁰ K. Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem, lk.748.

³¹ I. Raamot. Mälestused. Varrak, 2013, lk. 377–382.

³² K. Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem, lk. 16.

³³ M. Gortfelder, J. Valge. Eesti ühiskonna poliitilised hoiakud 1932–1934. – Ajalooline Ajakiri 2018, nr. 2–3, lk. 170.

³⁴ Samas, lk. 167–170.

³⁵ Sander Saavel on neid materjale ulatuslikult kasutanud oma 2020. aastal Tartu ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudis kaitstud bakalaureusetöös „Eesti Vabadussõjalaste Liit ja NSDAP – organisatsioonide ülesehituse võrdlev analüüs“.

toriograafiline ülevaade senitehtust, kui päris täpne olla, siis on see küll olemas, aga vaid loetelu kujul. Kalle Muuli on aga kirjutanud historiograafia asemel raamatu vastu huvi ärgitava sissejuhatuse teemasse.

Kuid historiograafilise ülevaate puudumisest kannatab raamatute fokuseeritus. Historiograafiast kasvab ajalooteaduslikes töödes välja probleemipüstitus ehk see, mida kavatsetakse varasemate käsitlustega võrreldes juurde anda ning missuguste meetodite abil ja allikate alusel kavatsetakse seda teha. Niisugune lähenemine hoiab laialivalgumise eest. Krista Aru raamatu puhul tundub raamatu struktuur tõesti pisut logisevat. Kalle Muuli raamatu puhul pole see kuigi oluline probleem, sest autor on kirjutanud lihtsalt seda, mis talle on tundunud tähendusriikas ja mille kohta saab kerge vaevaga midagi öelda. Seetõttu, s. t. teema alauurituse tõttu, on ka siinkirjutaja kriitika Muuli raamatu kohta paratamatult leebem. Kuid küllap autor oma sauna edaspidi kätte saab, kui teemat sügavamalt uuritakse.

Ent kumbki autor ei olegi ajaloolane ning taas ei saa ebakindel struktuur olla etteheide. Kolmekümne aasta jooksul pole ajaloolased ise suutnud neid ühiskonna seisukohalt väga olulisi teoseid kirjutada. See on piinlik, aga üheks pehmendavaks asjaoluks ehk tõdemus, et meie teaduspoliitika on kõvasti vaeva näinud, et ajaloolased võimalikult vähe Eestile oluliste teemadega tegeleksid, ülehinnates ajaloouurijate taseme ja rahastuse määramisel võõrkeelseid publikatsioone, ka nurgatagustes väljaannetes. Krista Aru raamat sai teoks tänu omal ajal siinkirjutaja algatatud kasinalt rahastatud riigivanemate uurimise stipendiumile, millel puudub seos Eesti teadusagentuuri või haridus- ja teadusministeeriumiga. Kalle Muuli on aga hoopiski üksikuritaaja.

Nii pole nende raamatute kohta õigustki midagi halvasti öelda. Ega tegelikult tahakski. Ka vormilise poole pealt. Mõlemad on väga hästi keeleteoimetatud ning rikkalikult ja maitsekalt illustreeritud. Sisult kannavad mõlemad omas laadis välja igati positiivse hinnangu: Kalle Muuli populaarse, väga loetavalt kirjutatud, ent suhteliselt usaldusväärse esmakäsitlusena, kus esitatud väited kutsuvad kindlasti esile ka poleemikat ja kriitikat; Krista Aru raamat aga juhib riigivanemate sarja väärrika lõpu poole, olles seniilmunutest kindlasti üks parimaid.